

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Írói nyelvbölcseletek és a hiányzó paradigma*

1. A címbeli fogalmak értelmezéséhez. – Az utóbbi évszázad hazai nyelvtudomány-történetének a közgondolkodásra is kiható, mégis keveset vizsgált paradoxona – olyan tények, adatok, részben mítoszok és rejtélyek együttese, amelyek a korabeli uralkodó tudományos alapelvekkel látszólagos vagy valódi ellentmondásban állnak – az a nyelvről vallott sajátos gondolkodásmód és nyelvbölcselet-hálózat, amelyre írásom címének első fele utal. Az összetett, s csak részben nyelvészeti, nyelvtudományi jelenségekort a nagy hagyományú magyar nyelv művelés egyik önálló terrénumaként *írói nyelvművelés*-nek neveztem abban a munkámban, amelyben – a szaktudományos előzményekre építve – monografikus formában dolgoztam fel és értékeltem, a nyelvtudomány felől nézve, jelentős huszadik századi íróink nyelvészeti tevékenységét, pontosabban tudományos értékű gondolatait, bölcseleteit; Illyés Gyula szavával szólva nyelvi „részleteit” (HELTAINÉ NAGY 2000.).

A) Már akkor érzékeltem, hogy, bár nagyon különböző alkotókról volt szó – Ady, Ignotus, Kosztolányi, Móricz, Babits, Németh László és Illyés Gyula: velük foglalkoztam az említett munkában –, mégis megfogalmazódott bennem az a feltevés, hogy a valóban jelentős különbségek ellenére kimutathatók egy mindannyiuk számára közös és meghatározó nyelvfelfogás, nyelvkoncepció jellegzetességei, annak egyéni megnyilvánulásai. Az is látszott, hogy nyelvkoncepciójuk sok tekintetben ellentétes a huszadik századi nyelvtudomány általánosságban elfogadott paradigmarendszerével, amely alapvetően a racionalizmusra épülő pozitívizmus volt. Illetve az is, hogy véleményük közelebb áll a tizenkilencedik század romantikus-liberális nyelvfelfogásához. Ugyanakkor az is fölsejlett, hogy az írói nyelvbölcseleti fragmentumok olyan eredményeket is rejtenek, olykor megelőlegeznek, amelyekre napjaink nyelv- és irodalomtudománya is számot tarthat. Ilyen Márai hallgatásfilozófiája (CZETTER 1999: 24–7) és Németh László stíluselméleti gondolköre (HELTAINÉ NAGY 2000: 110–4). Vagy például Illyés Gyula nyelvészociológiai megállapításai a nyelvi hátrányos helyzetről a *bé* és *áff* pontok közötti egyenes kapcsán, nem is szólva a sok-sok részletmegjegyzésről, például a szójelentés, szóhangulat vagy a hangszimbolika konkrét jelenségeit illetően (vö. SZATHMÁRI 2002.).

B) Az időközben megfogalmazódó kérdések – legalábbis részleges – megválaszolásában az anyaggyűjtésem óta megjelent újabb szaktudományos, főképp stilisztikai eredmények lendítettek tovább. Például Márai nyelvészleletével kapcsolatban V. RAISZ RÓZSA (1998., 2000.), TOLCSVAI

* A jelen tanulmány rövidebb változatban előadásként elhangzott a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson.

NAGY GÁBOR (1993., 1994.) és CZETTER IBOLYA munkáira gondolok (CZETTER 1999., 2000.; I. még KEMÉNY 2000., SZATHMÁRI 2000.). Azóta jelent meg Illyés Gyula nyelvi írásait összegyűjtő és értékelő munka SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztésében (ILLYÉS 2002., SZATHMÁRI 2002.).

C) Más oldalról pedig segítségemre voltak a nyelvtudomány-történeti kutatások újabb eredményei. Ez utóbbiakra utal írásom címének második fele. A *hiányzó paradigma* BÉKÉS VERA tudománytörténész terminusa, arra a tudományfejlődési modellre vonatkozik, amelynek segítségével mostanában rekonstruálja a tudománytörténet azt a XVIII–XIX. század fordulóján fontos szerepet betöltött, de azután történeti tudatunk mélyére süllyedt tudományos világgépet, amely a göttingai egyetem világgépet jelenti, és amely a maga korában a magyar nyelvtudományra is nagy hatással volt. Közlelebbről Barczafalvi Szabó Dávid, Teleki József, Gyarmathi Sámuel, Fogarasi János és az ifjú Magyar Tudós Társaság köré csoportosuló fiatalok nyelvszemléletére és gondolkodásmódjára. (Az ide vonatkozó irodalomból, a nyelvújítás újabb feldolgozásából CSETRI LAJOS „Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korában” című monográfiájára (CSETRI 1990.) és TOLCSVAI NAGY GÁBOR „Recepció és kreativitás kettőssége a »nyelvújítás« elméletében” című írására utalok (TOLCSVAI NAGY 2004.).

D) BALÁZS JÁNOSnak „A magyar nyelvbölcselet alapkérdései” (1987.) című munkája után KELEMEN JÁNOS nyelvfilozófiai tárgyú könyveire (1984., 1990.) és NYÍRI J. KRISTÓF (1983., 1994.), FEHÉR MÁRTA (1983., 1984.), NEUMER KATALIN (1991., 1995.) munkáira is építve BÉKÉS VERA tudományfilozófus foglalta össze a göttingai iskolával kapcsolatos, szétszórtan megjelent eredményeket, és gondolta tovább igen termékenyen a KUHN-féle (KUHN 1984.) tudományfejlődési modellt. BÉKÉS VERA könyve, amely jelen gondolatmenetem egyik ihletője volt, „A hiányzó paradigma” címen jelent meg 1997-ben.

A társadalomtudományokban, fejt ki BÉKÉS VERA említett munkájában (13–5), egy éppen érvényben lévő jelenbeli és a formálódó jövőbeli paradigma mellett sajátos zárványhelyzetekben ugyan, de ott van egy rejtetten ható, lappangó, régebbi paradigmarendszer is, amely összevethető, összemérhető (kommenzurábilis) a jelenben formálódó, elkövetkező paradigmarendszerrel. Ilyen az a bizonyos göttingai paradigma, amely annyira kiesett a szaktudományos tudatból, hogy nem volt képes valódi alternatívaként működni, noha több tudományos rendszerben, különböző reflexiókban fel-felbukkant. Innen a *hiányzó paradigma* elnevezés. Modellezése, rekonstruálása, amelyhez BÉKÉS VERA éppen a magyar nyelvtudomány történetéből dolgoz fel esettanulmányokat, a hiányzó láncszem szerepét töltheti be szaktudományunk több területén is.

A XIX. századi romantikus liberalizmusba torkolló, azt előkészítő, alapvetően a protestáns szellemi kultúrára építő új tudományos gondolkodásmódot, a göttingai egyetem szellemiségét organikus szemléletmód (természetes rendszerekben való gondolkodásmód), kontextuális megközelítés (az organikus egységek egymással dialógust folytató rendszerekben való szemlélete), stadiális látásmód jellemezte; ez utóbbiban a haladás nem egyenes vonalú és nem folytonos, miként a kumulatív szemléletben. A jog és a történettudományok területén *újhumanizmus*-nak, a természettudományokban *transzcendentális természetfilozófia*-nak nevezik ezt a világgépet, de terjedőben van a *humboldtianus tudományok* megjelölés is (BÉKÉS 1997: 67–72).

2. Az írói nyelvművelés kérdésköre. – Ezen a ponton kapcsolódunk vissza az írói nyelvművelés problematikájához. Az írói nyelvbölcseletekben a sokszor igen jelentős különbségek ellenére mégis kimutatható közös nyelvkoncepció ugyanis kutatásaim és eddigi tájékozottságom alapján egyértelműen leginkább WILHELM VON HUMBOLDT nyelvfelfogásával mutat rokonságot.

Ezt erősíti meg a témakörrel kapcsolatos, egyébként meglehetősen kevés elméleti feldolgozás, utalás, értékelés. Közülük most kettőt emelek ki. Kosztolányi nyelvszemléletével foglalkozott SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY akadémiai székfoglaló előadásában, amely az Alföld 1994/8. számában jelent meg (SZEGEDY-MASZÁK 1994.). A nyelvészeti stilisztikai szakirodalomból pedig CZETTER IBOLYA Máraival kapcsolatos elemzései érdemelnek szempontomból különösen figyelmet, közülük is a „Márai nyelv- és stíluszemlélete a Naplók alapján” című írása (CZETTER 1999.). Mindkét tanulmány hang-

súlyozottan kiemeli a HUMBOLDTtal való, főképpen látens szellemi kapcsolódást. – Ezért is fogalmazódott meg bennem a következő, önmagában is bonyolult kérdéskör, amelynek első fele maga is összetett:

1. Tovább élt-e valóban zárványként, hathatott-e az a szellemiség, az a mostanában rekonstruált paradigmarendszer, amely a nyelvtudományban HUMBOLDT szemléletével függ erősen össze? Búvópatakszerűen ez táplálhatta-e az írói vélekedéseket, ha igen, mi az oka, hogy éppen bennük őrződött meg?

2. A kérdést folytatva, mi segíthette e szellemiség XX. századi érvényre jutását, esetleges kontinuitását vagy újbóli felbukkanását? Volt-e valami közös az érintett korok nyelvi kérdéseiben?

3. Megragadható-e filológiaiilag az, hogy milyen kapcsolat volt az egyes alkotók között, mi volt a terjedés, a hatás konkrét útja, módja, eszköze stb.? Mi volt ebben a nyelvtudomány, korábban az írástudók, peregrinusok szerepe?

A kérdés másik fele pedig: vagy lehet, hogy nincs összefüggés a XX. századi írói nyelvművelés és a göttingai paradigma nyelvszemlélete között, hanem inkább arról van szó, hogy a nyelvhez, az anyanyelvhez való alkotói viszony konkrét kapcsolatok nélkül is hasonló gondolatokat szül, hasonló nyelvi attitűdhöz vezet időben és térben egymástól távol álló alkotók életművében?

3. A nyelv szubsztanciaként való értelmezése. – A részkérdések teljes körű megválaszolására természetesen most még nem törekedhetek. Az írói nyelvbölcseleteknek egyetlen gondolatkörét emelem ki, mégpedig ennek a közösnek vélt nyelvkoncepciónak egyik legfőbb összetevőjét: a nyelv fogalmának szubsztanciaként való értelmezését; a környezetre, a kultúrára történő kiterjesztését és a nyelvi viszonylagosság hangsúlyozását. Azért, hogy részben érintőlegesen, részben érdemben mégis válaszolni tudjak az általam feltett kérdésekre.

A) A vizsgált nyelvbölcseletek és fragmentumok a nyelvet alapvetően és elsődlegesen nem esz-közfogalomként, hanem szubsztanciaként fogják fel, a nyelv közösségi beágyazottságát és történeljességét hangsúlyozzák. Az írók táplálják és továbbépítik azt a hagyományt, mely szerint a nyelv a beszélőközösség, időszakukban a nemzet emlékezetét testesíti meg. Azt, hogy az anyanyelv életforma, világszemlélet, hogy az ember a nyelvben talál önmagára: „Otthon vagy? Hol vagy otthon? Csak a nyelvben, Minden más fonák, zavaros, hiányos.” (Márai: Ötvenegy). Márai sorai ezek, aki Kosztolányihoz hasonlóan szenvedélyesen vallotta, hogy „az író csak anyanyelvén tudja kifejezni magát”. Hogy „az emigrációba úgy viszi el az anyanyelvét, mint valamilyen titkos szerződést, ami életének értelme, amit ruhája bélésében ment át idegenbe. És ott megőrzi, mindenáron, minden módon... mert máskülönben nem tud írni, csak dadog.” (Napló 1958–67: 280–1).

B) Íróink azt is hangsúlyozzák, hogy a nyelv használatához és a megértéshez nemcsak a jelrendszer szabályait kell ismerni, hanem a nyelvben őrződő tradíciókat, hiedelmeket, a nyelvhasználatot kísérő hagyományrendszert, mindazt, amit az irodalom és a történelem mint a közösség kollektív emlékezte őriz. Ezért kutatják olykor szenvedélyesen a szavak múltját, eredetét, jelentéskörét, a nyelvi hagyományokat, a hozzájuk kapcsolódó beszélői attitűdöt, szokásokat, például a tájnyelviséget. Kosztolányi, Márai, Illyés, Ady vagy Móricz ismertebb vallomásain kívül l. még „A mi nyelvünk” című kötetet (GRÉTSY szerk. 2000.). SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY fent említett írásában így ír Kosztolányi nyelvszemléletéről: „Idegennek érezte magától az Arisztotelész vagy akár Augustinus nevével is fémjelvezhető jeleméleti hagyomány ... felfogása a romantikusokéhoz állt közelebb, akik »Urfaktum«-nak fogadták el a nyelvet – akár Istentől eredeztették, mint Haman, akár az ember elmélkedőképességének, a »Besonnenheit«-nek forrásával azonosították, mint Herder, akár a nemzeti »Geist«-ből eredeztették, mint Wilhelm von Humboldt... Kosztolányi nézetei összességében mégis inkább Humboldt nyelvbölcseletével rokoníthatók” (SZEGEDY-MASZÁK 1994: 48).

Például abban, hogy mindketten hajlottak arra a meggyőződésre, hogy a nyelv a nemzetjellem kifejeződése. Humboldt híres alaptétele, amelyet említett írásában idéz SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY is (1994: 48): „az emberi nem nyelvének felépítése azért és annyiban különböző, amiért és amennyiben maguknak a nemzeteknek a szellemi sajátossága is az” (HUMBOLDT 1985: 79). Kosztolányi is

kifejti ezt több helyen; ez a gondolatkör motiválja például ismert nyílt levelét francia íróársáéhoz, Anton Meillet-hez, amelyben megvédi „a magyar nyelv helyét a földgolyón” (hogy az írás címét is emlékezetünkbe idézzük), miként tette ezt HUMBOLDT a baszk nyelvvél.

C) A másik humboldti eszme, amely jelen van az írói vélekedésekben, az organikusság gondolköre, a nyelvek demokratizmusát teremti meg: „Ha minden rész magában rejti az egészet, akkor az összes nyelvben kezdettől fogva adott a lehetőség arra, hogy benne a fogalmak új világa és az ékes-szólásnak eddig ismeretlen ragyogása táruljon föl” (HUMBOLDT 1985: 33, idézi SZEGEDY-MASZÁK is).

Nyelvi demokratizmus és nyelvi viszonylagosság, tudjuk, nem idegen az írók vélekedésétől sem. Márai például így fogalmaz az eszperantóról szólván: „életünk értelme ez a tragikus nyelvi különbözés” (Napló 1943–44: 122). Nem hierarchizálják a nyelveket, „idétlen” megjelölésnek tartják a *kis nyelvek* szóhasználatot. Vallják, miként Kosztolányi a tíz legszebb francia és magyar szóról elmélkedvén, hogy „egy új világ kezdődik minden nyelv küszöbén”.

És itt már nemcsak Humboldt, hanem WITTGENSTEIN híressé vált megállapítása is aktuális: „Nyelvem határai világom határait jelentik”. Vagyis az anyanyelv a személyiség része. Főként erről vallanak az írói nyelvbölcseletek, más és más módon persze. Kosztolányi, Németh László, Illyés Gyula közösségi indíttatásból, Márai elsősorban belső szükségéből, ahogy erre TOLCSVAI NAGY GÁBOR is rámutatott „A személyiséget állító tökéletes nyelv eszménye” című tanulmányában (TOLCSVAI NAGY 1993.).

D) Vallják, hogy igazán tudni csak az anyanyelvet lehet. Részben, mert azt ösztönösen tanulja az ember, részben, mert a szavak jelentésében az árnyalatokat, azaz a „szavak árfolyamát” csak anyanyelvén kísérheti az ember figyelemmel. Minden más csak viszonylagos: a megértés, a fordítás, a nyelvi áttűtethetőség. Csak itt lehet az ember a hagyománynak, a közösségi emlékezetnek a birtokában. „A világgép örökség, örökölt háttér, mely szerint különbséget tesznek igaz és nem igaz között” – ez megint a már előbb említett WITTGENSTEIN igazsága (idézi SZEGEDY-MASZÁK 1984: 50), akinek nyomán valóságos nyelvfilozófiai fordulatról beszél a tudománytörténet. E nyelvfilozófiai fordulat fő eleme, ahogy ezt BÉKÉS VERA összefoglalásából idézem most fel, az, hogy a korábbi privát nyelvben gondolkodó szemlélet egyeduralma mellé egy nemprivát nyelv alternatíváját állította fel. Ennek a lényege, hogy az anyanyelv, a közös nyelv nem pusztán jó vagy rossz eszköze a másokkal való érintkezésnek (ez az empirista és racionalista nyelvelméletek közös előfeltevése), hanem, ahogy mondani szoktuk, „jóval több” annál. A beszéd, a szójelentés-használat nála bonyolult szabálykövetési tevékenység, s mint ilyen mélyen beágyazott a beszélőt fenntartó közösség létezés módjában, életformájában (BÉKÉS 1997: 28–9).

E) Ehhez hasonló gondolatok a XX. században WITTGENSTEINnel egyidőben, vele rokon nézeteket vallva a pszichológiában, a pedagógiában is megfogalmazódtak. Lényegük az, hogy az ember értelmi és érzelmi tevékenységében a társas viszony az elsődleges az egyéni pszichikus funkciókhoz képest. Az egyénhez képest a másik ember, a többi ember, a közösség a maga kötelekrendszerével, hálójával stb. A tudományágak elnevezése, mint például a *társaslélektan* vagy *társasnyelvészet* is erre utal.

4. Valóságos vagy látens kapcsolatok? – Íróink bölcselekedéseiben erőteljesen, hatásos metaforarendszerekben fogalmazódnak meg a fenti gondolatok. Valószínűleg nem tudatosan terjesztették egyik-másik tudományterület megállapításait, a kapcsolat mégis több, mint véletlenszerű. Noha például WITTGENSTEIN kortárs gondolkodónak számított (1889–1951), sem Kosztolányi, sem Márai esetében tudomásom szerint nem mutatható ki, hogy olvasták volna az osztrák tudós logikai-filozófiai értekezéseit. (Márai és WITTGENSTEIN kapcsolatával LŐRINCZY HUBA foglalkozik több írásában; vö. CZETTER 1999: 15.) Mint ahogy az is kétséges, hogy Kosztolányi megismerkedett-e tudatosan HUMBOLDT nyelvfilozófiájával, vagyis olvasta-e konkrétan HUMBOLDT gondolatait. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY említett írásában (1984.) tárgyalja ezt a kérdést, és úgy véli, hogy nem igazolható egyértelműen a feltevés, bár kizárni sem lehet.

Noha az eredmények hasonlóak, a kötelék HUMBOLDT és Kosztolányi, HUMBOLDT és Márai, WITTGENSTEIN és említett íróink között inkább látens és nem valóságos. Mindemellett e tekintetben igen sok még a feldolgozatlan, elvarratlan szál, számos filológiai részlet még feltárára vár.

Úgy tűnik inkább, hogy a különböző alkotók nyelvhez való viszonya közös, és ez a látens kötelék kapcsolatok nélkül is hasonló gondolatokat eredményez. Vagy mégis élnek és hatnak a lappangó, a hiányzó paradigma zárványai és azok egyes mozzanatait érhetők tetten? A fentiek talán néhány újabb láncszemet jelenthetnek ebben a kérdésben, de érdemibb megválaszolásukhoz a hiányzó filológiai és anyagfeltáró munkát el kell végezni.

5. Ö s s z e g z é s ü l . – 1. Aki valamelyest ismeri a magyar nyelv- és irodalomtudomány hagyományait, köztük a nyelvművelés történetét, annak nem kell különösképpen megindokolni, hogy a fenti gondolatok, összefüggések izgalmasak és aktuálisak ma is. Mert a nyelvről való vélekedések még a mindennapi ember szemében is látens kapcsolatot mutatnak az írói hagyománnyal, azzal a tudatos értelmiségi, művészi magatartásformával, amely a nyelvet a közösség létével, megmaradásával, életével azonosította. Azaz, másként fogalmazva, azzal a magatartással, amely a nyelvet a közösség önazonosító funkciójának megőrzésében, magyarán a nyelvközösség fennmaradásában tartotta a legfőbb, olykor az egyetlen eszköznek. És ezzel az anyanyelvet mint a beszélő közösség működési közeget és hagyományának táráit segítette megőrizni, nemzedékről nemzedékre átörökíteni.

2. Ebben, mármint a nyelv és a nemzeti kultúra szerepének megítélésében a legutóbbi időkig létezett egy konkrétan talán le sem írt, ki nem fejtett konszenzus, amely éppen napjainkban megkérdőjeleződött. Éppen ezért tartom szükségesnek, hogy ennek a h i á n y z ó , de mégis l é t e z ő paradigmaának a szerepét a maga teljességében – filológiai kapcsolódásaival, történelmi szerepével együtt – feltárjuk, és viszonyítsuk a nyelvtudományban ma is létező, illetve az akadémiai tudományosság berkein belül az elmúlt évszázadban virulens különféle nyelvértelmezésekhez, nyelvfelfogásokhoz.

3. Mert ha ma valóban az a legfontosabb nyelvi kérdés, hogy muzealizálódnak vagy megszűnnek a lokalitások, azok, amelyek konstituálják a globálist, akkor a fenti lokalitások feltétlenül hozzájárulhatnak a mai nyelvi kérdések megoldásához. Márpedig, miként az idevágó szakirodalomból tudjuk (NYÍRI J. 2001., PUSZTAI 2001., KISS 1999.), az anyanyelvi hagyományok megújítása van olyan fontos problémakör, hogy a felmerülő új kérdések megválaszolásában valószínűleg egyetlen tudományos paradigma sem vindikálhat magának kizárólagosságot. A beszélők érvényesülését, esélyeit szolgáló tudományos magatartásformát valószínűleg csak a kétféle, illetve a háromféle (a régi, az új és a köztetes) paradigma termékeny szintézisében lehet majd elérni.

Ebben pedig fontosak lehetnek a hiányzó paradigma már megtalált és még lappangó láncszemei. Ezért tartom időszerűnek a most exponált kérdéseket, és kívánatosnak azt, hogy a téma további kutatási területeként jelen legyen a nyelvtudományban.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS JÁNOS 1987. Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcselet alapkérdései. Magvető, Bp.
 BÉKÉS VERA 1997. A hiányzó paradigma. Latin Betűk, Debrecen.
 CZETTER IBOLYA 1999. Márai nyelv-és stílusszemlélete a Naplók alapján. In: Uő szerk., A stílus és a formák. Tanulmányok a nyelvművész Márairól. BÁR Könyvek, Szombathely. 13–39.
 CZETTER IBOLYA 2000. A hiány többlete. In: LŐRINCZY–CZETTER szerk. 2000: 233–52.
 CSETRI LAJOS 1990. Egység vagy különbözőség? Nyelv-és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Akadémiai Kiadó, Bp.
 FEHÉR MÁRTA 1983. A tudományfejlődés kérdőjelei. Akadémiai Kiadó, Bp.
 FEHÉR MÁRTA 1984. Thomas Kuhn tudományfilozófiai „paradigmája”. Utószó A tudományos forradalmak szerkezete magyar kiadásához. Gondolat, Bp., 299–322.
 GLATZ FERENC szerk. 2001. Közgyűlési előadások I. MTA, Bp.

- GRÉTSY LÁSZLÓ szerk. 2000. A mi nyelvünk. Íróink és költőink a magyar nyelvről. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET 2000. Írói nyelvművelés Magyarországon a XX. század első felében (Ady Endrétől Illyés Gyuláig). MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- HUMBOLDT, WILHELM VON 1985. Válogatott írásai. Európa, Bp.
- Illyés Gyula 2002. A törzs szavai. Írások az anyanyelvről. Válogatta DOMOKOS MÁTYÁS – SZATHMÁRI ISTVÁN. Nap Kiadó, Bp.
- KELEMEN JÁNOS 1984. A nemes hölgy és a szolgálóleány. Gondolat, Bp.
- KELEMEN JÁNOS 1990. Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KEMÉNY GÁBOR 2000. Casanova kellekei. (A nyelvi képek, a beszédmodok és a tagolás szövegszervező funkciója Márai Sándor Vendégjáték Bolzanóban című regényében). In: LŐRINCZY–CZETTER szerk. 2000: 253–66.
- KISS JENŐ 1999. Hagyomány, nyelv és nyelvközösség. In: GLATZ FERENC szerk., Közgyűlési előadások I. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 63–9.
- KUHN, THOMAS S. 1984. A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat, Bp.
- LŐRINCZY HUBA – CZETTER IBOLYA szerk. 2000. „Este nyolckor születtem...” Hommage a’ Márai Sándor. BÁR Könyvek, Szombathely.
- Márai Sándor: Napló 1943–44. Akadémiai–Helikon, Bp., 1990.
- Márai Sándor: Napló 1958–67. Akadémiai–Helikon, Bp., é. n.
- NEUMER KATALIN 1991. Határutak – Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról. MTA Filozófiai Intézet, Bp.
- NEUMER KATALIN 1995. Miről szól a privátnyelvkritika? (Nyíri J. Kristóf: A hagyomány filozófiája című könyvéről.) BUKSZ 298–308.
- NYÍRI J. KRISTÓF 1994. A hagyomány filozófiája. T. Twins, Bp.
- NYÍRI J. KRISTÓF 1983. Ludwig Wittgenstein. Kossuth, Bp.
- NYÍRI J. KRISTÓF 2001. Globalizáció és lokalizáció. In: GLATZ FERENC szerk. 2001: 391–8.
- PUSZTAI FERENC 2001. A 20. század műveltségváltozásai és nyelvi változásai. In: GLATZ FERENC szerk. 2001: 125–34.
- V. RAISZ RÓZSA 1998. Szövegtípus, szövegszerkezet és retorizáltság Márai Sándor Füves könyvében. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Stilisztika és gyakorlat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 295–311.
- V. RAISZ RÓZSA 2000. Márai Sándor stíluseszményéről. In: LŐRINCZY–CZETTER szerk. 2000: 211–7.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2000: Márai Halotti beszéd című verséről. In: LŐRINCZY–CZETTER szerk. 2000: 267–76.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2002. Utószó Illyés Gyula: A törzs szavai című kötetéhez. Nap Kiadó, Bp., 241–50.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 1994. Kosztolányi nyelvszemlélete. Alföld 1994/8: 46–59.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1993. A személyiséget állító tökéletes nyelv eszménye. In: KABDEBŐ LÓRÁNT – KULCSÁR SZABÓ ERNŐ szerk., „Szintézis nélküli évek”. Nyelv, elbeszélés és világkép a harmincas évek epikájában. Pécs, 181–95.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1994. Szövegvariációk és szövegglobalitás Márai: Napló 1943–44. című művében. Magyar Nyelvőr 300–12.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004. Recepció és kreativitás kettőssége a „nyelvújítás” elméletében. In: Uő, Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében. Áron Kiadó, Bp., 18–44.

HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET